

А. Ф. Горелик

РЫБОЛОВНЫЕ ГРУЗИЛА ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ОЛЬХОВАЯ 5 НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

При раскопках неолитического поселения Ольховая 5 на Северском Донце были обнаружены 5 песчаных грузил от невода, сложенных в стопку в центральной части скопления находок в раскопе площадью 100 м². Находка этих грузил свидетельствует о развитом неводном характере рыболовства, коренным образом отличным от технологии рыболовства в мезолите. Мезолитические стоянки здесь редки и обычно располагаются в верховьях небольших рек. Рыболовство в это время проводилось с помощью острог, заколов, бредней. В неолите число стоянок по Северскому Донцу резко возрастает, что говорит о росте населения, обусловленного развитием более эффективной технологии рыболовства с помощью лодок и неводов. Большое количество орудий деревообработки в слое Ольховой 5 также подтверждает это наблюдение. Такая картина развития рыболовства в бассейне Северского Донца согласуется с динамикой развития этой отрасли хозяйства в других регионах Европейской части СССР, в частности на Нижнем Дону и в Приазовье.

A. F. Gorelik

FISHING PLUMMETS FROM SETTLEMENT OLKHOVAYA 5 ON THE SEVERSKY DONETS RIVER

Five sandstone plummets from the seine put in a pile in the central part of an aggregate of findings in a hole 100 m² were found during excavations of the Neolithic settlement Olkhovaya 5 in the Seversky Donets river basin. This finding evidences for the developed seine fishing radically differed from fishing in the Mesolith. Mesolithic settlements are rare here as they are usually located in the Upper reaches of small rivers. At those times fish-spears, stakes and drag-nets were main fishing instruments. In the Neolith the number of settlements in the Seversky Donets region sharply increased and this evidences for the growth of population due to the development of more efficient fishing methods: boats and seines. The great number of tools for wood-working found in the layer of Olkhovaya 5 also confirms this observation. Such a picture of fishing development in the basin of the Seversky Donets river agrees with the dynamics of its development in the other regions of the European part of the USSR, in the Lower Don and Azov Sea areas, in particular.

Одержано 12.03.90

ПІЗНЬОСКІФСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ПЕРЕДГІРСЬКОГО КРИМУ

[матеріали до археологічної карти Кримської Скіфії]

С. Г. Колтухов

В статті публікуються дані про групу пізньоскіфських поселень, розташованих в східній частині Кримського Передгір'я.

Пізньоскіфські пам'ятки частини кримського передгір'я, що лежить між Салгіром та Феодосією, ще й досі не введено до наукового обігу. Оpubліковані дані, за поодинокими винятками¹, вичерпуються загальною етно-культурною атрибуцією об'єктів. Авторською метою є хронологіч-

¹ Баранов И. А. Археологические памятники у с. Новокленово // Археологические исследования на Украине в 1967 г.— Киев, 1968.— Вып. 11.— С. 210—215.

на її топографічна характеристика пізньоскіфських поселень цієї великої зони й продовження досвіду їх картографування².

Територія розселення пізніх скіфів на схід від Неаполя Скіфського являє собою смугу передгір'їв протяжністю близько 90 км та глибиною 15—20 км. На півночі вона межує із степом, а на півдні — із головним гірським пасмом. Поселення концентрувалися по краях плодородних річкових долин, що перетинають передгір'я з півдня на північ.

Початок вивчення скіфських старожитностей східної частини передгір'я сягає першої половини ХІХ ст. й пов'язане з діяльністю краєзнавця й археолога А. Фабра³. Віднайдені ним пам'ятки були нанесені на карту П. Кеппена⁴. На початку нинішнього сторіччя А. І. Маркевич дослідив верхів'я р. Бештерек, де відкрив групу пізньоскіфських поселень⁵. Пізніше, у 20-і роки А. П. Булавенко виявив скіфське поселення на скелях Ак-Кая⁶. У 20—30-і роки широку програму вивчення передгір'я розробив М. Л. Ернст⁷. В огляді робіт за 1935 р. він повідомив про відкриття цілої системи скіфських городищ у горах⁸. Нові розвідки проводилися експедицією на чолі з П. Н. Шульцем⁹. Продовжили їх О. І. Домбровський, І. А. Баранов, О. О. Махнева та В. О. Колотухін¹⁰. У 1984 й 1989 рр. ряд поселень досліджено нами¹¹. Наприкінці 70-х років пам'ятки поблизу античної Феодосії розкопував Є. О. Катюшин¹². Загалом на розглядуваній території відкрито 26 пізньоскіфських поселень. Деякі нанесені на карту, складену Т. Н. Висотською¹³. Пам'ятки розташовані по долинах річок Чуюнча, Зуя, Бештерек, Бурульча, Біюк-Карасу, Кучук-Карасу, Індол, на г. Агармиш та східніше.

Поселення Брусилово (Бекі-Елі) знаходиться на скельному мисі правого берега р. Чуюнча (рис. 1). Відкрито у 1949 р.¹⁴ 1975 р. вже зруйновану пам'ятку дослідив В. О. Колотухін. За даними аерофотозйомки та окомірної зйомки 1949 р. площа поселення становила близько 8 га. Топографічно виділялося три частини: неукріплене селище на мисі, городище площею 0,6 га, що займало західний кінець мису, селище на західному схилі. Городище, інтерпретоване П. М. Шульцем як сховище¹⁵, мало дві оборонні лінії. Зовнішню, у вигляді кам'яної стіни довжиною 140 м, що виступала кутом до напільного боку, посилену на північному фланзі вежею, та внутрішню, довжиною 80 м, посилену на флангах двома вежами (рис. 2, 1). На території верхнього селища простежено залишки великих прямокутних споруд, ймовірно,

² Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // МИА.— 1971.— № 177.— Рис. 1; Дашевская О. Д. Поздние скифы (III в. до н. э.— III в. н. э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— Карта 11.

³ Фабр А. Достопамятніеи древности Крыма и соединенные с ним воспоминания.— Одесса, 1859.— С. 14—17.

⁴ Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических.— СПб., 1837.— Приложение.

⁵ Сообщение А. И. Маркевича об остатках древности в д. Аталык-Эли Симферопольского уезда // ИТУАК.— 1903.— Вып. 35.— С. 57, 58.

⁶ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда Тавро-скифской экспедиции ИИМК СССР и ГМИИ за 1947 г. // Архив ОАСа.— Инв. А.— № 1/11.— С. 3.

⁷ Храпунов І. М. Микола Львович Ернст // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 114.

⁸ Эрнст Н. Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. // СА.— 1937.— № 3.— С. 241—243; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.—Л., 1949.— С. 530, 531.

⁹ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда... С. 3. 18—21, Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет о работах Тавро-скифской экспедиции в 1949 г. // Архив ОАСа.— 1949.— Инв. а № 3/4.— С. 20, 21. Відомо, що Тавро-скіфська експедиція досліджувала городища у верхів'ях Бештерека, виявлені А. І. Маркевичем.

¹⁰ Висловлюю шире подяку І. А. Баранову, О. І. Домбровському, В. А. Коотухіну, О. О. Махневій, котрі ознайомили автора з матеріалами своїх робіт.

¹¹ Колтухов С. Г. Отчет о разведках в Предгорном Крыму в 1984 г. // НА ИА АН УССР.— 1924/53.— Ф. Е. 21334.

¹² Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии. // АО 1978.— М., 1979.— С. 335.

¹³ Висотская Т. Н. Скифские городища.— Симферополь, 1989.— Форзац.

¹⁴ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 20.

¹⁵ Там же.— С. 22.

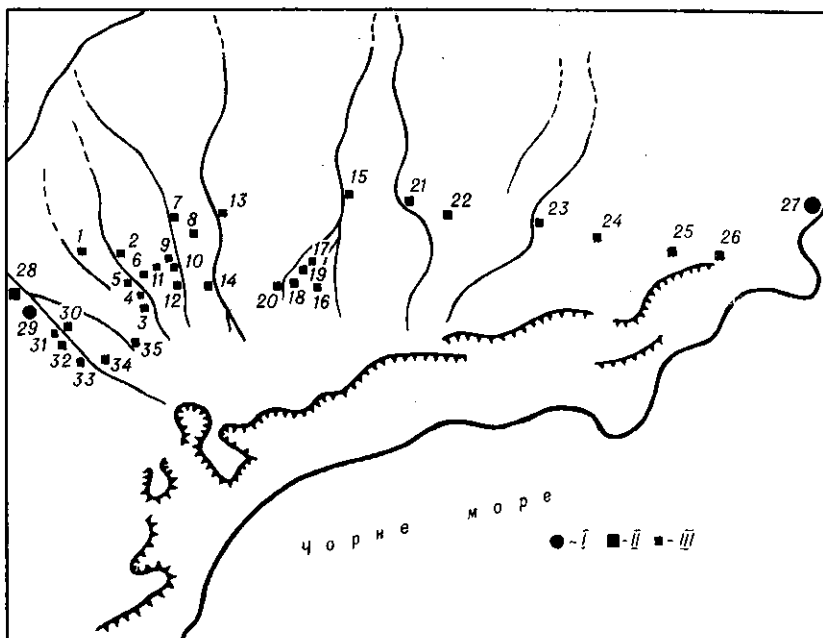

Рис. 1. Схема розміщення пізньоскіфських поселень центральної та східної зон Кримського передгір'я: I — міста; II — фортеці; III — поселення. 1 — Брусилове (Беки-Елі); 2 — Мазанське; 3 — Городці; 4 — Чокрак; 5 — Толбаш; 6 — Солов'ївське; 7 — Борут-Хане; 8 — Конич; 9 — Петровське; 10 — Балаювське; 11 — Хан-Елі; 12 — Карли-Кая; 13 — Мелове; 14 — Міжгір'я; 15 — Вишенне; 16 — Карастівське; 17 — Тайган; 18 — Чердакли; 19 — Учкоз; 20 — Аргінське; 21 — Бурддук-Кая; 22 — Аюлу-Кая; 23 — Бор-Кая; 24 — Яман-Таш; 25 — Сари-Кая; 26 — Біюк-Янишар; 27 — Феодосія; 28 — Кермен-Кир; 29 — Неаполь Скіфський; 30 — Джалман; 31 — Тохта-Джамі; 32 — Піонерське; 33 — Добре (Мамут-Султан); 34 — Кизил-Коба; 35 — Дружне (Золоте Ярмо).

ріанта СІІ. Посудини останнього типу зникли до середини I ст. н. е.¹⁶ найранніших знахідок відносились фрагменти родоських синопських, елліністичних брунатноглиняних амфор, пізніші представлені уламками світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками, варіанта СІБ, датованими I — початком II ст. н. е., та з одностовбурними ручками варіанта СІІ. Посудини останнього типу зникли до середини I ст. н. е.¹⁶ На цій підставі ми датуємо пам'ятку ІІІ—ІІ ст. до н. е.— I ст. н. е.

Поселення району р. Бештерек розміщено за долиною ріки. У межах внутрішньої гірської та відрогів головної гряди відкрито 5 поселень. Найпівнічніше, Мазанське, було відоме ще М. Л. Ернсту¹⁷. Воно розташоване на краю урвистого плато над правим берегом ріки (рис. 1; 2, 1) біля с. Мазанка. Культурні відкладення й залишки кам'яних будівель концентруються вздовж урвища. Площа поселення — не менш як 5—6 га. Значна частина території зруйнована кар'єром, у південній стінці якого простежується культурний шар заввишки до 0,5 м та рештки стін кам'яних споруд. Найімовірніше, відмічене М. Л. Ернстом городище, знаходилось у південно-східній частині поселення на стрімкому місці площею близько 1 га. У наш час він засипаний відвалами кар'єру. Підйомний матеріал типовий для скіфських пам'яток. Фрагменти херсонеських, родоських, брунатноглиняних елліністичних амфор, коських амфор з двостовбурними ручками, мегарських чаш дозволяють датувати поселення ІІІ—ІІ ст. до н. е.

Поселення Городці розташоване на відрозі головного гірського пасма за 1,5 км на південь від с. Опушки, над лівим берегом р. Бештерек. Відкрито А. І. Маркевичем¹⁸, який характеризував пам'ятку як велике городище. Нами на цій території досліджено селище площею близько 5 га (рис. 1), де виявлено залишки будівель, а також фрагменти брунатноглиняних, синопських, херсонеських амфор, численних

¹⁶ Внуків С. Ю. Широкогорлі світлоглиняні амфори Північно-Західного Криму // СА. — 1988. — № 3. — С. 200—203.

¹⁷ Гайдукевич В. Ф. Боспорське царство. — С. 530, 531.

¹⁸ Сообщение А. И. Маркевича... — С. 57.

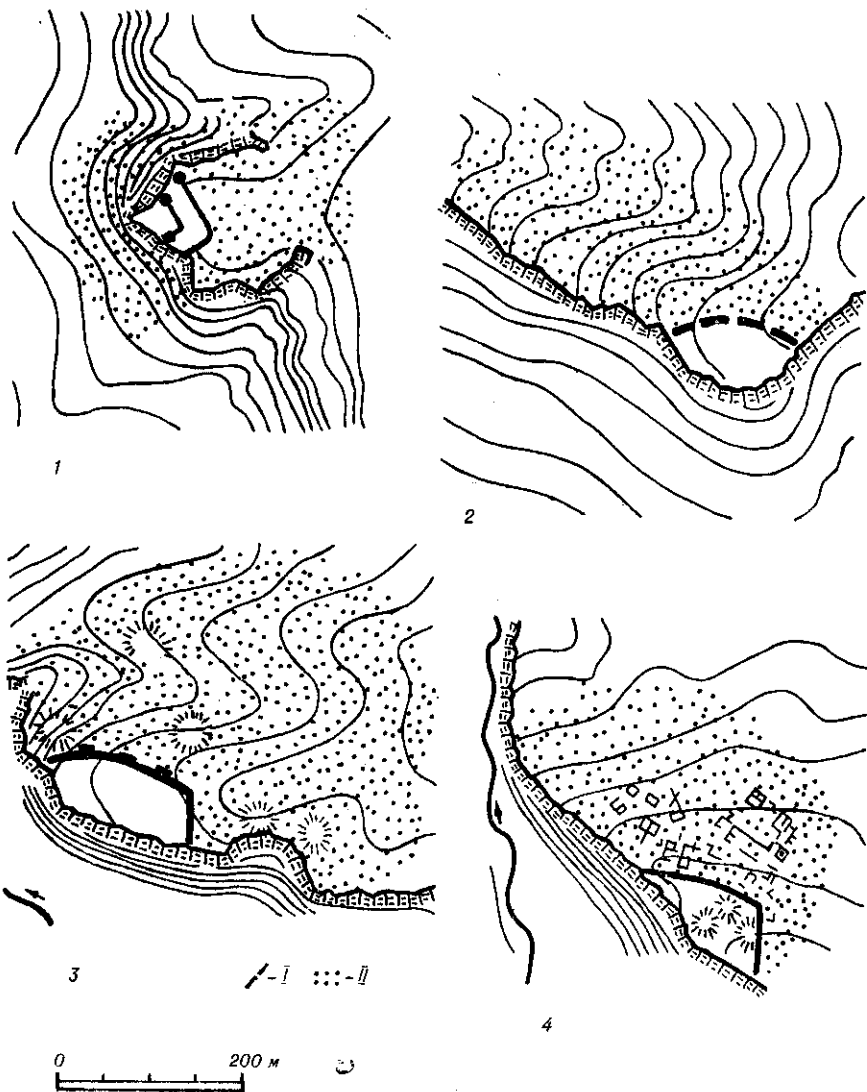

Рис. 2. Плани поселень: I — здогадна траса оборонної стіни; II — культурний шар селищ. 1 — Брусилове; 2 — Мазанське; 3 — Боруг-Хане; 4 — Мелове.

ліпних посудин скіфського типу. Судячи за оголеннями, потужність культурного шару не перевищувала 0,5 м. У південно-західному напрямку трапляються фрагменти червоноглиняних рифлених амфор кінця II—III ст. та уламки амфор з світлооранжевої глини II—III ст.¹⁹ Згадане А. І. Маркевичем городище, найімовірніше, знаходилося на недоступному південному мисі відрогу.

Поселення в урочищі Чокрак розташоване, за свідченнями А. І. Маркевича, неподалік від описаного вище²⁰. Тут відкрито залишки селища площею близько 2,5 га. У мікрорельєфі помітні сліди будівель, терасоподібні підвищення. Підйомний матеріал, у якому зустрічаються уламки численних ліпних посудин та елліністичних амфор, дозволяють віднести селище до пізньоскіфських.

Поселення в уроч. Толбаш знайдено А. І. Маркевичем²¹, атрибутовано О. Д. Дашевською, яка віднесла його до пізньоскіфських²².

¹⁹ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...

²⁰ Сообщение А. И. Маркевича...— С. 57.

²¹ Там же.

²² Дашевская О. Д. Поздние скифы...— Карта 11.— № 12.

Поселення Солов'ївське (розміром 150×150 м) розміщене на правому березі р. Бештерек над с. Солов'ївка (рис. 1). Пам'ятку відкрито А. І. Маркевичем, досліджено М. Л. Ернстом²³ у 1929 р. П. Н. Шульц відносив Солов'ївське городище до типу укріплених поселень.

Уздовж р. Зуя відомо шість пізньоскіфських поселень, розташованих між зовнішнім пасмом гір та відрогами головного гірського пасма. Найпівнічніше поселення — Борут-Хане знаходиться на правому березі річки, на краю урвистого плато поблизу с. Підгорне (рис. 1). Знайдене й описане А. Фабром²⁴. 1949 р. було досліджено П. М. Шульцем²⁵, який розглядав його як комплекс, що складається з селища та сховища. 1968 р. розвідку провів І. А. Баранов, а 1984 р. на городищі й селищі шурфування проведено нами²⁶. У топографічній структурі пам'ятки можна виділити три частини: городище-сховище на урвистому краю плато площею 1,2 га; селище, що примикає до нього, площею близько 8 га; селище на схилі, площу якого не визначено (рис. 2, 3).

Підтрикутне у плані городище захищене з півдня скелястою кручею, а з напільного боку — кам'яною стіною. Довжина східного відрізка стіни — 70, північного — 170 м. Судячи за збільшенням ширини розвалу на відстані 30, 70 та 110 м від урвища, східний фронт укріплення був посилений трьома вежами, розташованими на відстані 40 м одна від одної. Потужність культурного шару у центральній частині укріплення — в середньому 0,2—0,3 м. Датуючий матеріал з ранніх напластунів представлено уламками родоських, синопських, брунатноглиняних амфор. Серед підйомного матеріалу знайдено херсонеське клеймо астинома Агасикла, діяльність якого належить до 50 — початку 33 рр. III ст. до н. е.²⁷ Найпізнішими знахідками є уламки світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками.

У західній частині селища відкрито залишки численних будівель, у східній вони трапляються рідше. За периметром поселень помітні численні зольники заввишки 0,5—2,5 м. Висота культурного шару — 0,5—1 м. Найранніші нашарування можуть бути датовані III—II ст. до н. е., пізніші, судячи за фрагментами світлоглиняних амфор типу СІб, СІІ, СІІІ²⁸, належать до I ст. н. е. Так само датується й невелике селище на схилі.

Городище на р. Конич (Зуйське верхнє) відкрите А. Фабром²⁹. Воно знаходиться на столовій горі у межиріччі Зуї та Бурульчі (рис. 1). Займає овальну у плані вершину площею близько 1,7 га. У наш час поза периметром узвишся помітно скупчення побутового вапняку, іноді здогадно визначаються сліди зовнішнього та внутрішнього панцирів стіни. Південну оконечність вершини площею близько 0,4 га, відсікає валоподібне підвищення — ймовірно, задерновані рештки стіни акрополя. Зовнішні ознаки жител на плато та схилах гори відсутні. Однак за 200—300 м на північ від підніжжя, на схилі протилежної куєсти, помітні залишки будівель, де крім середньовічної кераміки, трапляються фрагменти ліпних червонолакових посудин, невиразні уламки античних амфор. Питання щодо точнішого датування пам'ятки лишається відкритим.

Селище біля с. Петрово, розташоване за 1 км на схід від села над стрімким північним схилом Барабановської балки (рис. 1). Досліджене Сімферопольською експедицією у 1979 р. На площі близько 2 га у мікрорельєфі добре простежуються залишки прямокутних будівель з

²³ Эрст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930) // ИТОИАЭ.— 1931.— Т. 3; *Власний архів П. Н. Шульца* — «Список позднескифских городищ, селищ и могильников».

²⁴ Фабр А. Достопамятнейшие древности Крыма...— С. 16.

²⁵ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 21, 22.

²⁶ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 6—12.

²⁷ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 105.

²⁸ Внук С. Ю. Широкогорлые светлоглиняные амфоры...— Рис. 1.

²⁹ Фабр А. Достопамятнейшие древности Крыма...— С. 16, 17.

кам'яними стінами, присадибних огорож. За результатами шурфування, потужність культурного шару коливається від 0,3 до 0,7 м. Фрагменти синопських, родоських, херсонеських, брунатноглиняних амфор елліністичного часу, дозволяють датувати поселення III—II ст. до н. е.

Поселення поблизу с. Баланове (рис. 1) розміщено в гирлі Барабанівської балки на її лівому схилі. Знайдене Зуйським загоном Кримської комплексної експедиції у 1969 р. Площа пам'ятки не менш як 3 га. Тут відкрито залишки кам'яних будівель та господарські ями. Уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор типу D³⁰, червоноглиняних амфор мірмекійського типу³¹, червоноглиняних амфор із дзьобоподібними вінцями³², амфор із складнопрофільованими ручками³³ дозволяють датувати селище часом не раніше III ст. Можливо, з ним пов'язаний Нейзацький могильник, датований III—IV ст.³⁴

Поселення Хан-Елі розташоване за 400—500 м на північний захід від с. Петрове. Ймовірно, саме ця пам'ятка була досліджена 1929 р. М. Л. Ернстом³⁵. Дослідник охарактеризував об'єкт як городище. У топографії пам'ятки нами відзначено дві складові: селище над східним схилом балки, по якій тече р. Фундукли, та селище у заплаві на правому березі цієї ж річки (рис. 1). Площа верхнього — близько 2,5 га. Тут відкрито залишки споруд та присадибних парканів; у північній частині — кілька зольників заввишки до 2,5 м. Площа нижнього, перекритого рештками селища Хан-Елі, не визначена. За оголенням у береговому кліфі сучасного водоймища, висота культурного шару сягала 0,5—1,2 м. Уламки брунатноглиняних амфор із зигзагоподібним профілем вінець, червоноглиняних амфор з відігнутим краєм³⁶, амфор з трикутними у перетині ручками³⁷, дозволяють датувати поселення першими сторіччями нашої ери.

Поселення на горі Карли-Кая розташоване за 3 км на південний схід від с. Петрове на урвистому мисі над лівим берегом р. Зуя (рис. 1). П. М. Шульц відносив пам'ятку до групи таврських і датував її VII—VI ст. до н. е.³⁸ Шурфовка, проведена 1970 р. І. А. Барановим, виявила наявність скіфського шару. У топографії об'єкта можна виділити городище-сховище та селище, розміщене на плато та схилі, що спускається до річки. Площа укріплення близько 0,7 га. Висота культурного шару у центральній частині городища 0,2—0,3 м. Він складається з подрібненої кераміки елліністичного часу та перших сторіч нашої ери. З шурфу, закладеного І. А. Барановим біля оборонної стіни, видобуто більш виразну кераміку II—III ст. — уламки червоноглиняних рифлених амфор, піфосу, фрагмент вузькогорлої світлоглиняної амфори типу D³⁹. Довжина оборонної стіни близько 70 м (рис. 3, 1). Площа селища не визначена. На плато помітні залишки деяких будівель, на схилі — численні тераси. Знахідки дають можливість вважати, що поселення Карли-Кая виникло за часів еллінізму та припинило своє існування у перші століття нашої ери.

На жаль, ми не маємо даних про поселення Красногір'я, відкрите М. Л. Ернстом у 1927 р.⁴⁰ У районі однойменного села відоме тільки пізньотаврське поселення IV—III ст. до н. е.

³⁰ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 18, 19.

³¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Табл. XXX, 72.

³² Там же.— Табл. XXX, 73 ж.

³³ Там же.— Табл. XXXI, 75а.

³⁴ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 79.

³⁵ Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок...— С. 89.

³⁶ Каменецкий И. С. Опыт изучения массового керамического материала из Танаиса // Античные древности Подолия-Приазовья // МИА.— 1969.— № 154.— Табл. 1, 11—14.

³⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара...— Табл. XXXII, 76б.

³⁸ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— М., 1959.— С. 244.

³⁹ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры...— С. 19.

⁴⁰ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 18.

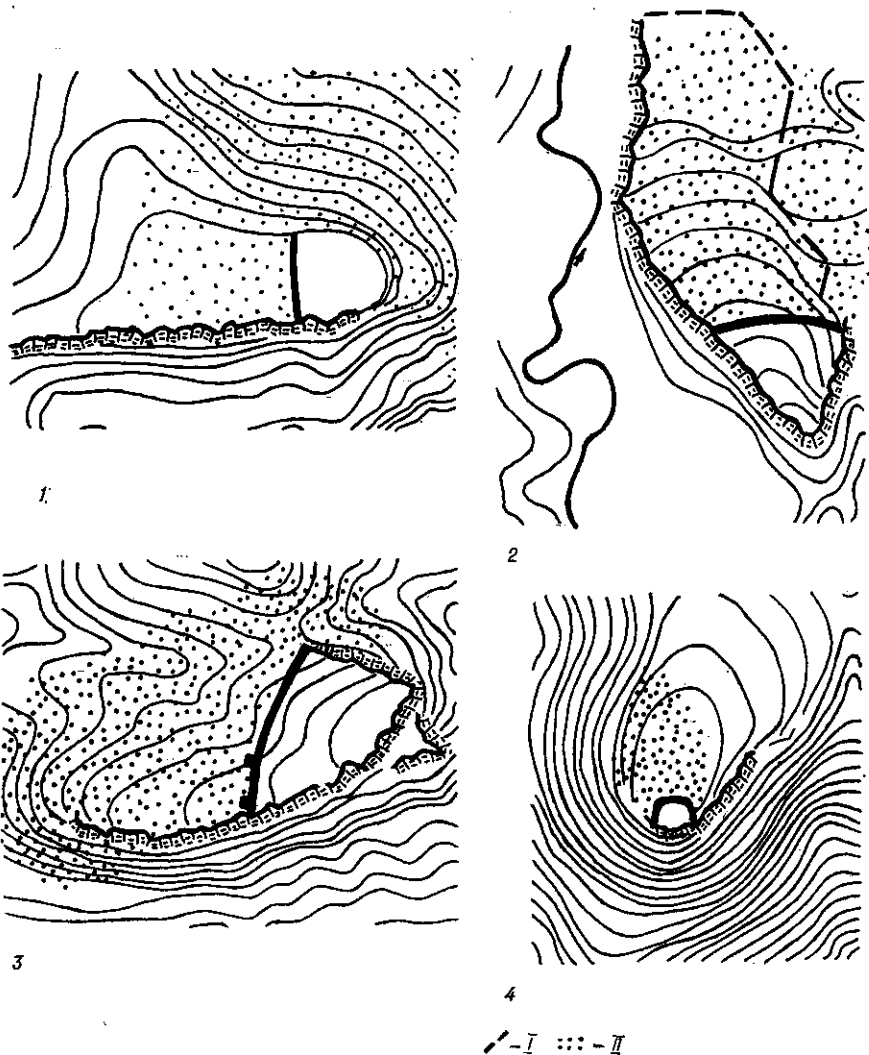

Рис. 3. Плани поселень: I — сліди оборонної лінії; II — культурний шар селищ.
1 — Карли-Кая; 2 — Вишенне; 3 — Бурундукське; 4 — Аюлу-Кая.

У долині р. Бурульчанам відомі дві пам'ятки, розташовані у межах зовнішнього та внутрішнього гірських пасм.

Поселення біля с. Мелове розташоване північніше на краю урвистого плато, яке підіймається над правим берегом річки (рис. 1; 2, 4). Відкрито А. Фабром⁴¹. У повоєнні роки з пам'яткою ознайомився П. М. Шульц⁴², у 1984 р. шурфування проведено нами⁴³. Поселення повністю аналогічне селищу Борут-Хане; співпадає вибір місцевості, планування оборонних споруд.

На краю урвища розміщене трикутне у плані городище площею 0,76 га. З напільного боку майданчик був оточений кам'яною стіною з вежами. Довжина північно-східного фронту 150, південно-східного 80 м. Ширина стіни у першому будівничому періоді — 3,2 м, у другому вона була посилена поясом шириною 1,5 м. Виразного культурного шару в

⁴¹ Фабр А. Достопамятнейшие места Крыма...— С. 17.

⁴² Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.) // ИАДК.— Киев, 1957.— С. 62.

⁴³ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 12—16.

укріпленні немає, однак, у східній частині є два невеликі зольники висотою до 0,5 м. Під час шурфування в одному з них знайдено фрагменти ліпних посудин, херсонських, родоських, брунатноглиняних елліністичних амфор, гончарного угвентарія. Найпізніші знахідки представлено фрагментами широкогорлих світлоглиняних амфор з двоствольними ручками. В цілому матеріал з городища може бути датований в межах III—II ст. до н. е.— I ст. н. е. Селище на плато, площею 3,5 га, розташоване впритул до городища-сховища. У мікрорельєфі чітко простежуються розвали будинків та кам'яних огорож.

На північній околиці с. Міжгір'я на лівому березі р. Бурульча у каньйоні відкрито селище (рис. 1). Площа пам'ятки не визначена. В оголеннях старого просілку помітний зольник, в якому поряд з ліпною керамікою присутні уламки ручок від вузькогорлих світлоглиняних амфор типу D або F⁴⁴, червоноглиняних амфор з ручками типу мірмекійських⁴⁵, що дозволяє датувати напластування й III—IV ст.

Р. Біюк-Карасу одна з порівняно повноводних річок передгір'я. Географічні умови річкової долини мало чим відрізняються від тих, що спостерігаються на Салгірі, Бештереку, Зуї, Бурульчі. Дещо інший вигляд має західна притока Карасу — р. Сари-Су, що тече протягом 15 км по широкому міжрядному пониженню і лишає праворуч численні відроги головної гірської гряди, ліворуч — столові узвишся та мисоподібні плато. Можна припустити, що подальші роботи в долині цієї ріки призведуть до відкриття різноманітних скіфських пам'яток. На Біюк-Карасу відомо два поселення.

Перше з них розташоване на відрозі масиву Ак-Кая біля с. Вишенне (рис. 1). Можливо, саме воно було відкрите у 20-і роки А. П. Булавенком⁴⁶. Пам'ятка була відома П. М. Шульцу, далі її досліджував І. А. Баранов, а 1984 р.— автор⁴⁷. Багатошарове поселення займає куестоподібний урвистий мис над правим берегом ріки (рис. 3, 2). Територія заселялася за доби пізньої бронзи, у скіфський час та ранне середньовіччя. Верхній горизонт культурного шару порушено плантажною оранкою: на півночі, на ділянці близько 5 га, культурні відкладення зруйновані. На аерофотознімку, зробленому до руйнації, простежені дві лінії оборони (рис. 3, 2). Зовнішня мала вигляд рову та валу протяжністю близько 700 м, складної кутньої конфігурації. Можливо, над валом піднімалася кам'яна стіна⁴⁸. Складні тераси, не типові для скіфських укріплень, до того ж рів можна було викопати лише у культурному шарі скіфського часу, що лежав на скельній поверхні. Його товщина поблизу валу, судячи за результатами шурфування сягала 4,7 м. Найімовірніше, зовнішню лінію оборони можна пов'язувати з поселенням салтівського часу.

Скіфське поселення складалося з городища площею 1,1 га, що, ймовірно, правило за сховище, та розташованого впритул до нього селища площею близько 11 га. Городище займало кінець південного мису куести. З напільного боку воно захищене оборонною стіною, довжиною близько 150 м. На північ від городища помітні два зольники заввишки 1,5—2 м. Багатий підйомний матеріал дозволяє скласти уяву про розміри селища у різні періоди.

Найраніші датуючі знахідки (фрагменти гераклеїських та херсонських амфор IV—III ст. до н. е.) знайдено в центральній та східній частинах селища. Матеріали III—II ст. до н. е. досить рівномірно розподілені по всій площі. До цього часу відносяться фрагменти родоських амфор з клеймами майстрів: Філенія (220—180 рр. до н. е.)⁴⁹, Тімо-

⁴⁴ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры...— С. 19—20.

⁴⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара...— Табл. XXX, 73.

⁴⁶ Отчет о работах Белогорского отряда...— С. 3.

⁴⁷ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...

⁴⁸ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 18.

⁴⁹ Бадалянец Ю. С. Опыт хронологической классификации родосских фабрикантских клейм // НЭ.— 1980.— № 13.— С. 12.

тея — (150—108 рр. до н. е.)⁵⁰; астиномів: Ксенострата (275—220 рр. до н. е.)⁵¹, Тімуррода (180—150 рр. до н. е.)⁵².

Кераміка I ст. до н. е. — I ст. н. е. кількісно переважає і зустрічається повсюди. Найпізніші знахідки цього періоду — світлоглиняні широкогорлі амфори варіантів СІБ та СІІ⁵³ свідчать, що у I ст. н. е. життя на більшій частині території пам'ятки припинилося. Кераміка II—III ст. представлена вузькогорлими світлоглиняними амфорами типу С⁵⁴, рифленими амфорами з воронкоподібним горлом, червоноглиняними амфорами типу мірмекійської⁵⁵. Вони зустрічаються головним чином у східній частині селища на площі не більше 2 га.

Городище-сховище біля с. Карасівка розташоване у верхів'ях ріки на гірському відрозі за 1,5 км на південний захід від села (рис. 1). Укріплення овальне у плані площею близько 0,5 га. Залишки оборонної стіни мають вигляд кам'яного валу. Культурний шар відсутній. На поверхні скелі, у розмивах дерну, зустрічаються подрібнені уламки ліпних посудин та поодинокі фрагменти античних амфор. Від городища уздовж північно-західного схилу відрога збігає вниз стародавній шлях, який, вірогідно, сполучав укріплення із селищем, що розташувалося на схилі або в долині.

Поселення на р. Сари-Су. Останнім часом відомо чотири пам'ятки. Дві з них віднайдені М. Л. Ернстом на південь від Сари-Су⁵⁶. Точні відомості щодо локалізації городища Тайган відсутні. Очевидно, його слід шукати в околицях однойменного села. Городище Чердакли розташоване за 2 км на південь від с. Новокленове на відрозі головного гірського пасма над колишнім с. Чердакли (рис. 1). Тут, на розораному плато, трапляється ліпна та гончарна кераміка, що датується I тис. до н. е. — I ст. н. е.

1967 р. І. А. Барановим відкрите поселення Учкоз⁵⁷. Воно розміщене на правому березі р. Сари-Су, на відрозі головного гірського пасма, за 1,5 км на південний схід від с. Новокленове (рис. 1). У топографічній структурі пам'ятки виділяється городище площею 0,35 га та розташоване впритул до нього селище. На схилі помітні сліди ще одного селища, захищеного кам'яною стіною, ширина якої 2,5 м; тришаровою у поперечному вертикальному перетині. Стіна збереглася на висоту 0,5 м. У північній частині городища розміщено акрополь, площею 0,095 га. Гончарна кераміка дозволила І. А. Баранову датувати поселення II ст. до н. е. — III ст. н. е.⁵⁸ Однак за опублікованими знахідками, тут є уламки амфор IV—III ст. до н. е. Пізня кераміка представлена фрагментами червонолакових посудин та світлоглиняних широкогорлих амфор типу СІБ⁵⁹ і належить до I ст. н. е.

На лівому березі р. Сари-Су на столовій горі Джай-Тобе за 2,5 км на захід від с. Зеленогір'я, розташоване аргінське поселення (рис. 1; 4, 1). Відкрите М. Л. Ернстом⁶⁰, досліджене П. М. Шульцем⁶¹ у 1947 р., пізніше — І. А. Барановим. Складається з городища-сховища на гірській вершині й селища на північно-західному схилі. Сховище площею 0,85 га мало дві лінії оборони. Зовнішня стіна, довжиною 180 м, завтовшки 2,2 м, викладена з бутового вапняку із забутовкою з дрібного каменю на глині. Брама, шириною близько 3 м, знаходилася на східному фланзі й захищалася стінним виступом. Внутрішня стіна оточу-

⁵⁰ Там же. — С. 12.

⁵¹ Бадальянц Ю. С. Хронологическое соответствие эпонимов и фабрикантов на амфорах Родоса // СА. — 1976. — № 4. — С. 39.

⁵² Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э.—М., 1975.—С. 76.

⁵³ Внуків Ю. С. Широкогорлыя светлоглиняные амфоры...— С. 200—203.

⁵⁴ Шелов Д. Б. Узкогорлыя светлоглиняные амфоры...— С. 18.

⁵⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXX, 72.

⁵⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 530, 531.

⁵⁷ Баранов И. А. Археологические памятники у с. Новокленово.— С. 210—215.

⁵⁸ Там же.— С. 211.

⁵⁹ Внуків С. Ю. Широкогорлыя светлоглиняные амфоры...— С. 200—202.

⁶⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 530.

⁶¹ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда...— С. 18—21.

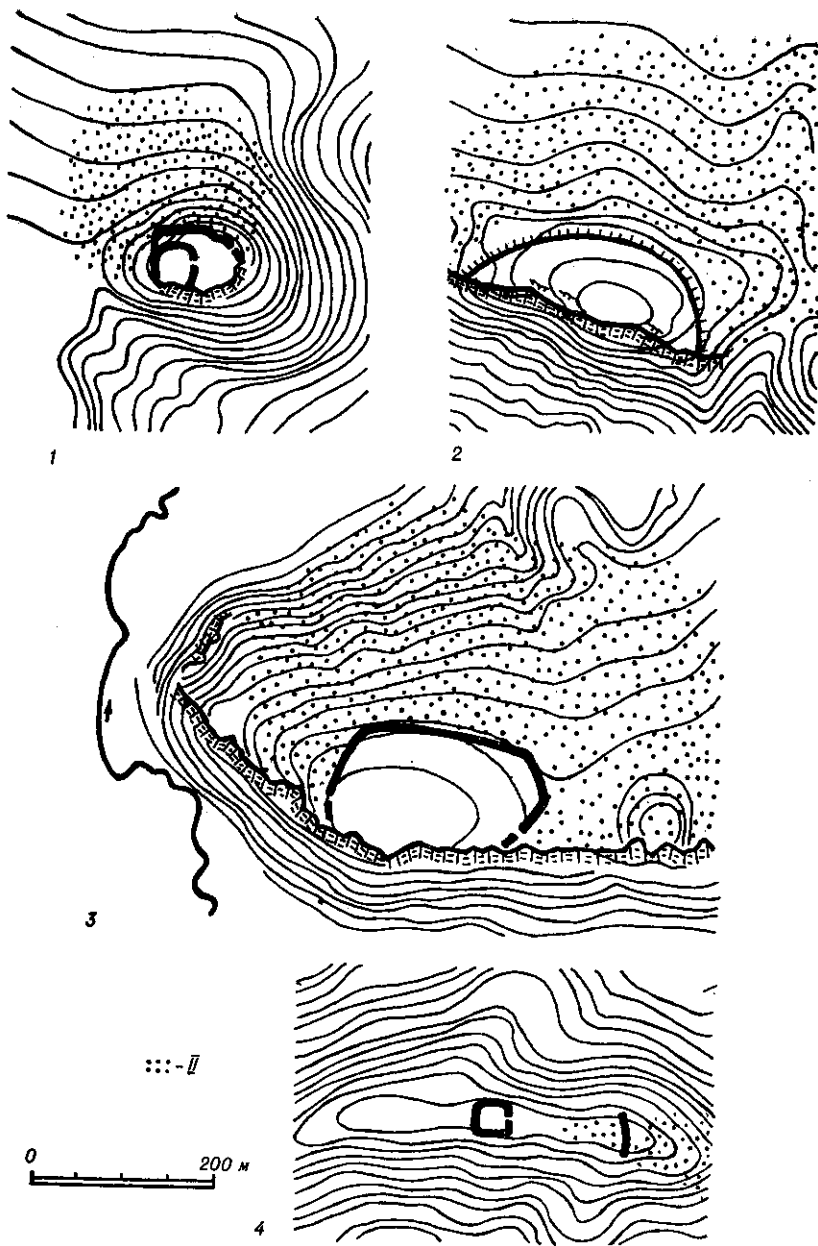

Рис. 4. Плани поселень: II — культурний шар селищ, 1 — Аргінське; 2 — Сари-Кая; 3 — Бор-Кая; 4 — Яман-Таш.

вала територію цитаделі площею 0,3 га. В'їзд до цитаделі розміщено у центрі північної стіни. Потужність культурного шару не перевищує 0,3—0,4 м. Найранішим датуючим матеріалом на поселенні є фрагменти світлоглиняних широкогорлих амфор з двостовбурними ручками, що дозволяє віднести час його виникнення до I ст. до н. е.— I ст. н. е. Керамічний матеріал (фрагменти червоноглиняних амфор з високопіднятими ручками⁶², амфор з ручками типу мірмекійських⁶³, червоноглиняних амфор із складнопрофільованими ручками⁶⁴) дає можливість вважати III ст. часом припинення життя на поселенні.

⁶² Зеєст И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXII, 79.

⁶³ Там же.— Табл. XXX, 73.

⁶⁴ Там же.— Табл. XXXI, 75а.

Бурундукський хребет є частиною другого гірського пасма, що підвищується з північного сходу над долиною р. Кучук-Карасу. Тут відомо два поселення (рис. 1). Перше — на західному краю хребта на горі Бурундук-Кая, за 2 км на північ від с. Мічурино. Досліджено нами у 1984 р.⁶⁵ Складається з городища-сховища та розташованого впритул до нього селища (рис. 3, 3).

Городище площею 2 га займає південний мис куести. З напільного боку захищене кам'яною стіною шириною 3 та довжиною 250 м. На західному фланзі до стіни прибудовано дві прямокутні споруди — ймовірно вежі, на відстані 25 м одна від одної. Золистий культурний шар висотою 1 м простежується лише за оборонною стіною. Далі спостерігається оголена скеля. У нижньому горизонті відкладень зустрічаються фрагменти родоських, херсонеських, синопських амфор; у середньому — світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками; у верхньому — червоноглиняних амфор з високо піднятими ручками й амфор із складнопрофільованими ручками⁶⁶.

Селище площею близько 18 га, розташоване впритул до городища на північному схилі куести. У долині ріки, під урвищем помітні сліди ще одного селища, де відкрито не лише скіфський, а й середньовічний матеріал. За 200 м на північ від оборонної стіни, в зольнику закладено шурф. Висота культурних нашарувань 2,1 м. У нижньому горизонті трапились уламки косських та світлоглиняних амфор II ст. до н. е.⁶⁷ У верхній частині нашарувань присутні уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор типу D⁶⁸, рифлених амфор з воронкоподібним горлом. В цілому, керамічний матеріал дозволяє датувати поселення III—II ст. до н. е.— III ст. н. е.

Поселення на г. Аюлу-Кая (рис. 1) розташоване на Бурундукському хребті за 3 км на південний схід від с. Багате. Відкрите нами 1989 р. Пам'ятка складається з городища-сховища та селища, розміщеного впритул до городища. Останнє, прямокутне в плані, площею 0,16 га, займає вершину гори (рис. 3, 4). На півдні воно захищене скельним урвищем; на сході, півночі й заході — кам'яною стіною довжиною близько 80 м. До нас дійшли залишки у вигляді низького кам'яного валу. Культурного шару на території укріплення не виявлено. Селище площею 2,5—3 га займає відлогий схил на північ та захід від укріплення. Тут помітні підпорні стіни, сліди парканів та прямокутних кам'яних будівель. Потужність золистого культурного шару 0,6—0,8 м. Датуючий матеріал — уламки червоноглиняних рифлених амфор, у тому числі амфор з воронкоподібним горлом (аналогічну знайдено у комплексі III—IV ст. в печері Кизил-Коба)⁶⁹. Характерною ознакою ліпного посуду є сосцеподібні та циліндричні наліпи на ручках. Кераміка з таким декором відома на Боспорі у комплексах III—IV ст. н. е.⁷⁰, у могильниках передгірського Криму⁷¹.

1989 р. у долині р. Индол нами досліджено поселення, розташоване на горі Бор-Кая — куесті другого гірського пасма (рис. 1). У топографії пам'ятки виділяється городище-сховище та селище (рис. 4, 3). Городище з півдня обмежене урвищем висотою до 50 м; з півночі, заходу та сходу — оборонною стіною шириною 2,5 м. Стіна має панцирну кладку бутового каменю та забутовки з наскельної корки. Довжина західного фронту укріплення близько 80 м, північного 200, східного близько 100 м. Культурний шар на городищі відсутній. При загальній території понад 3 га, корисна площа сховища не перевищувала 2 га. З півночі

⁶⁵ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 22—25.

⁶⁶ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXII, 79; XXXI, 75а.

⁶⁷ Там же.— Табл. XIII, 30а.

⁶⁸ Шелов Д. Б. Светлоглиняные узкогорлые амфоры... С. 18, 19.

⁶⁹ Домбровский О. И. Пещеры и урочища Кизил-Коба в позднеантичный период // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР.— Киев, 1963.— С. 155.— Рис. 2.

⁷⁰ Кастанаян Е. Г. Лепная керамика боспорских городов.— Л., 1981.— Табл. XIX. 3, 4; Табл. XXI. 5, 6.

⁷¹ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники...— Рис. 5, 2.

та сходу впритул до городища примикало селище площею не менш як 17 га. За 300 м на схід від городища над урвищем піднімається мисоподібне узвишся площею близько 0,6 га. Його північний схил перетинають три тераси. Шурф, закладений у найнижчій з них, показав, що висота культурного шару біля підірної стіни становить 1,8 м. У нижньому золистому горизонті трапились уламки синопських, родоських, книдських, косських амфор. Кам'янистий насип тераси можна датувати I ст. до н. е.—початком I ст. н. е. У верхньому золистому горизонті, як і на всій території селища, датуючий матеріал представлено уламками червонолакових посудин та світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками. Хронологічні та стратиграфічні спостереження дозволяють датувати пам'ятку III—II ст. до н. е.—I ст. н. е.

Поселення на гірському масиві Агармиш розташоване у південно-західній частині масиву гори Яман-Таш (рис. 1). Відкрите у 1956 р., досліджене у 1958 р. Є. В. Черненко⁷². У 1971 р. І. А. Баранов відкрив зовнішню оборонну стіну, яку простежили на довжину 40 м. Шурфування показало, що стіна, шириною 2,5 м, була тришаровою у вертикальному перетині, складена з бутового вапняку. До найраніших знахідок у шарі, що примикає до стіни, можна віднести уламки світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками; до найпізніших — фрагменти різноманітних рифлених амфор⁷³, що побутували у IV—V ст. Від стіни, вгору по схилу, помітні відбитки різних будівель. За 130 м на захід (на самій вершині) розташоване прямокутне у плані сховище площею близько 700 м. Є. В. Черненко та І. А. Баранов шурфуванням дослідили майданчик, розміром 32×22 м, оточений стіною шириною 2—3 м. Культурний шар у сховищі відсутній. Керамічні знахідки дозволили Є. В. Черненку датувати цей об'єкт IV—V ст. Роботи на селищі, розташованому впритул до городища, не велися, площа його не визначена. Можна припустити, що поселення на горі Яман-Таш виникло у I ст. до н. е. або у I ст. н. е. Пізніше, у IV—V ст. тут існувало нове поселення, етнокультурна атрибуція якого незрозуміла.

На території від Агармиша до Планерського відома пам'ятка, яку можна досить впевнено віднести до пізньоскіфських — це поселення на горі Сари-Кая (рис. 1), — знайдена 1978 р. Є. О. Катюшиним⁷⁴. Поселення, площа якого близько 18 га, займає західний та східний схили гори. На кручі помітні численні тераси. Стіна верхньої тераси, шириною 3,2 м, оточує акрополь — сегментоподібну скелясту ділянку вершини площею близько 2 га (рис. 4, 2). Можливо, поселення мало й зовнішню оборонну лінію. Найраніший датуючий матеріал в огороженнях культурного шару представлено уламками родоських, синопських, косських, книдських амфор; пізніший — фрагментами світлоглиняних амфор типу С1 та С16⁷⁵. Це дозволяє датувати поселення III—II ст. до н. е.—I ст. н. е. Якщо матеріал елліністичного часу ми вважаємо типово пізньоскіфським, то пізні відкладення (I ст. до н. е.—I ст. н. е.) на акрополі — насичені гончарною керамікою. Можливо, зміна керамічного комплексу пов'язана з тим, що за часів Мітрідата чи Асандра поселення входило до складу Боспорського царства.

На південний схід від гори Сари-Кая розташований хребет Біюк-Янижар, де Є. О. Катюшин розкопував поселення IV—II ст. до н. е., Після пожежі та руйнувань, що відбулися наприкінці III ст. до н. е., воно перебудовувалось, ранню оборонну стіну розібрано, а у керамічному комплексі вже переважає ліпний посуд⁷⁶. Не виключено, що це пов'язано з тим, що поселення захопили скіфи, які оселилися на ньому й жили тут до кінця II ст. до н. е.

⁷² Черненко Е. В. Отчет о раскопках укрепленного убежища на г. Агармыш Старокрымского района в 1958 г. // Архив ОАСА.— Инв. А — № 32/27.

⁷³ Зевст И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXIX, 100; XXXVIII, 96, 97.

⁷⁴ Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии.— С. 335.

⁷⁵ Внуков С. Ю. Широкогорлые светлоглиняные амфоры.— С. 198—202.

⁷⁶ Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии.— С. 335.

Підіб'ємо деякі підсумки. За ранніми матеріалами таких поселень, як Вишенне та Учкоз, процес розселення скіфів у східній частині передгір'я розпочався у IV—III ст. до н. е., вірогідно, ще в період розквіту Степової Скіфії. Протягом III ст. до н. е. основна маса мешканців Степового Криму переміщується у передгір'я. У III—II ст. до н. е. тут виникають пізньоскіфські поселення. Формуються східний та північний кордони нової зони розселення. Східний, сусідній з Боспором кордон, проходив у районі Старого Криму — Планерського; північний, ймовірно, співпадав з кордоном Степу та Лісостепу, тягнувся вздовж другого та третього гірського пасма від м. Агармиш до фортеці Кермен-Кир на р. Салгир.

Основним типом пізньоскіфських поселень елліністичного часу є селища з укріпленнями-сховищами: Брусилове, Борут-Хане, Мелове, Бурундук-Кая, Бор-Кая. Можливо, до цього типу відносились і Вишенне, Мазанське, Городці, Новокленове, Карли-Кая, Солов'ївське. До числа поселень, що не мали сховищ, відносяться селища в уроч. Чокрак та близько с. Петрове. Характерно, що на кордоні зі Степом не будувалися великі укріплені поселення. Вірогідно, це ще одне свідцтво на користь того факту, що кочове сарматське суспільство не можна вважати основним супротивником Кримської Скіфії, хоча воно й було постійним джерелом небезпеки.

У I ст. до н. е. та в першій половині I ст. н. е. поселення району, що розглядається, переживають найвищий розквіт. Вірогідно, саме в цей період виникають і нові поселення — Аргінське, Хан-Елі. У другій половині I ст. н. е. Кримська Скіфія занепадає на час, який триває лише протягом II ст. н. е.

На території між Неаполем та Феодосією до початку II ст. н. е. на більшості поселень, розташованих на кордоні із Степом припиняється життя. У глибині передгір'їв поселення зберігаються. Покращення ситуації помітно наприкінці II — першій половині III ст. Виникає поселення поблизу с. Баланове, збільшується площа Бурундукського поселення.

Можливо, у цей період з'являється поселення і на північній околиці с. Міжгір'я. У другій половині III ст. більшість поселень гине, вірогідно, під тиском готів та їх союзників.

Характерно, що з I ст. до н. е. по III ст. н. е. у східній зоні передгір'я з'являється лише одне укріплене поселення — Яман-Таш. Так само, як і за елліністичного часу, основним типом є селище з укріпленням, що правило насамперед за сховище. Збереження колишньої структури і найпростішої системи захисту населення, дозволяє висловити припущення, що у цей час скіфи не готували і не вели довготривалі військові дії ні проти сарматів, ні проти Боспорського царства. Здається, що численні свідцтва про підкорення скіфів, збережені у лапідарних пам'ятках Боспору, відбивають військово-політичні наміри самого Боспорського царства.

Матеріал, що публікується, дозволяє торкнутися й питання щодо історико-географічного районування передгірської частини Кримської Скіфії. У долі скіфів центральної та східної зон передгір'я простежується розвиток однакових процесів. Освоєння цієї території почалося ще у IV—III ст. до н. е., коли існувала Степова Скіфія. У III—II ст. до н. е. центральна та східна частини Передгірського Криму інтенсивно освоюються.

Центр Скіфського царства формується на р. Салгир, а східна зона розвивається, як периферія. На всьому цьому просторі підйом I ст. до н. е.—I ст. н. е. поступово змінюється глибоким занепадом у II ст. н. е. та новим, яскравим, але нетривалим підйомом у III ст. н. е., що передував загибелі Кримської Скіфії.

ПОЗДНЕСКИФСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ПРЕДГОРНОГО КРЫМА

В статье публикуются сведения о группе позднескифских поселений, расположенных в восточной части Крымского Предгорья между Неаполем Скифским и Феодосией. Почти все они принадлежат к поселениям сельского типа, состоящим из крупного селища и небольшого укрепленного городища, выполнявшего, в первую очередь, роль убежища для местных жителей. Многие памятники такого типа появляются еще в III—II вв. до н. э. Во второй половине I в. н. э. жизнь на большинстве поселений, расположенных на границе степи и горного района, замирает. Новый подъем ощущается лишь в первой половине III в. н. э. Во второй половине этого же столетия жизнь прекращается почти на всех поселениях.

Судя по типам поселений и хронологии, можно говорить о том, что в центральной и восточной части Крымского Предгорья прослеживается развитие одних и тех же исторических процессов: в III—II вв. до н. э. районы интенсивно заселяются; ядро государства формируется в центральной зоне; восточная — существует как ее периферия. На всей территории хорошо прослеживается подъем I ст. до н. э. — первой половины I в. н. э., сменяющийся кризисом, из которого эта часть Крымской Скифии выходит лишь к началу III в. н. э., находясь, вероятно, уже под протекторатом Боспора.

S. G. Koltukhov

LATE-SCYTHIAN SETTLEMENTS OF THE EASTERN PART OF THE FOOTHILL CRIMEA

A group of Late Scythian settlements located in the Eastern part of the Crimean Foothills between Scythian Naples and Feodosia is described in the paper. Almost all of them belong to rural settlements which consist of a large estate and a small fortified site which, first of all, was a refuge for local dwellers. A lot of such settlements appeared in the 3d-2nd cent. B. C. In the late part of the 1st century A. D. in most settlements located on the boundary between the steppe and mountain region life came to a standstill. Life was revived again in the early 3rd century A. D. to be changed by extinction in the late 3d century almost in all the settlements.

Proceeding from the types of settlements and chronology it is possible to trace development of the same historical processes in the central and eastern parts of the Crimean Foothills: intensive population of the regions in the 3d-2d centuries B. C.; formation of the state kernel in the central zone, eastern zone being its periphery; a rise in the whole territory in the 1st cent. B. C. and early 1st cent. A. D. changed by crisis which ceased in that part of the Crimean Scythia only by the early 3rd cent. A. D. when it was probably under protectorate of Bosphorus.

Одержано 28.02.90

ПРО ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ ПОНИЗЬ ДНІПРА ТА ПІВДЕННОГО БУГУ У X—XIII СТ.

С. Б. Буйських, М. М. Ієвлєв

У статті на основі нових археологічних матеріалів та з залученням писемних джерел досліджується питання про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу — району постійного суперництва Давньої Русі та Візантії X—XIII ст.

© С. Б. БУЙСЬКИХ, М. М. ІЄВЛЄВ, 1991